

Мұрат Лаумулин

**2020 ЖЫЛҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА АРНАЛҒАН
ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ***

Аймақшiлiк мәселелер

Irnazarov Farrukh, Vakulchuk Roman. Discovering Opportunities in the Pandemic? Four Economic Response Scenarios for Central Asia. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2020. – 47 p.

Батыстағы саясаттану және экономика ғылымы коронавирустық індеттің таралуына байланысты дағдарысқа пікір білдірді. Фарух Ирнazarов (ОА даму институты) және Роман Вакульчук (Норвегиялық Халықаралық қатынастар институты) Дж.Хопкинс университетінің қабырғасында, Орталық Азия мен Кавказ институтының профессоры Ф.Старрдың басқаруы аясында «Орталық Азия үшін экономикалық жауаптың төрт сценарийі және пандемия жағдайында мүмкіндіктерді іздеу» зерттеуін жариялады. Авторлар эпидемия мен қарсы шаралардың салдарынан туындаған аймақтағы экономикалық дағдарыстан шығудың төрт мүмкін жолы бар деп санайды. Бірінші сценарий - шектеулі реформалар, мемлекеттің өсіп келе жатқан рөлі және протекционистік тәжірибесін енгізу арқылы тұрақтылықты сақтауды қамтитын протекционистік томаға-тұйықтық. Екінші сценарий – инфрақұрылымдық әртараптандыру – өсіп келе жатқан әлеуметтік қолдауды, осының есебінен жеке сектордың рөлін ұлғайтуды және тиімді өңірлендіруді білдіреді. Үшінші

* Аталған шолу ҚСЗИ-да дайындалып жатқан «М.Т. Лаумулин. Орталық Азия бойынша шетел әдебиетіне шолу: 2010-2020 жж. – Нұр-Сұлтан: ҚСЗИ, 2020» электрондық басылымының қорытынды фрагменті болып табылады.

сценарий инерциялық ассиметрия деп аталады, оның астында авторлар теңсіздіктің өсуіне, шектеулі әртараптандыруға және шектеулі реформаларға, «әдеттегідей, тек бизнес» қағидатын енгізуге, күрт өсіп келе жатқан аймақтандыруға әкелетін таңдаулы қолдау шараларын білдіреді. Соңғы сценарий үшін зерттеушілер түбегейлі реформалар, экономиканың толық ашықтығы және бұрынғы қолданыстағы нарықтар мен шарттардың толық өзгеруі орын алатын «бақыланбайтын базар» атауын тапты.

Авторлар орын алып жатқан дағдарыстың Орталық Азия мемлекеттерінің экономикалық стратегияларының сөзсіз өзгеруіне алып келетініне күмән келтірмейді. Бұл ретте олардың әрқайсысы өз еркімен немесе еріксіз экономиканы қайта құрудың және пісіп-жетілген (осы сарапшылардың пікірі бойынша) реформаларды жүргізудің өз сценарийін таңдайды. Олар тіпті жағдайдың «артқа 1991 жылға» оралуын да жоққа шығармайды. Сонымен бірге авторлар өте дұрыс пікірлерді де айтады; атап айтқанда, дағдарыс тактиканы өзгертуге және жаңа жағдайларға, соның ішінде мемлекет есебінен бейімделуге және оның ережелеріне сәйкес ойнауға мәжбүрлі болатын көлеңкелі экономика өкілдеріне де әсер етеді. Қорытындылай келе, авторлар кез-келген жағдайда экономикалық (және жай физикалық) күн көріс мемлекеттің негізгі актер және әлеуметтік өмірді реттеуші ретіндегі рөлін, сондай-ақ барлық мемлекеттік институттардың нығаюын тудыратынын мойындауға мәжбүр болып отыр.

Engvall Johan. Religion and the Secular State in Kyrgyzstan. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2020. – 55 p.

Йохан Энгвалдың (Орталық Азия және Кавказ институты, Вашингтон) «Қырғызстандағы дін және зайырлы мемлекет» зерттеуі 2018 жылы басталған аймақтың жекелеген республикаларына арналған ұқсас басылымдар сериясын жалғастырады. Автор тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан

бастап Кыргызстандағы діни мәселені баяндайды. Бұл үшін республикада дамудың бастапқы кезеңінде ең жоғары либерализммен (миссионерлік және басқа дінді қабылдаған ұйымдардың еркін қызметі) және жергілікті мүфтиаттың мемлекеттен салыстырмалы тәуелсіздігімен сипатталатын жағдай тән. Кейінірек бұл көрініске жаңа элемент қосылды – исламшыл көңіл-күйдің артуы және радикалды исламның тарапынан қауіп-қатердің өсуі. Автордың пікірінше, ерте ме, кеш пе, әр түрлі ұрпақтар арасындағы қақтығыс және биліктің кеңестік ұрпақтан посткеңестік жағдайда өскен келесі ұрпаққа ауысуы сөзсіз деп санайды.

Посткеңестік кезеңдегі Кыргызстанның тарихы елдің қоғамдық өміріне саяси және әлеуметтік ықпалдың үздіксіз өсуін көрсетеді. Секуляризмнің қырғыздық моделінің үш аспектісі бар. Біріншісі Бішкектегі саяси, экономикалық және зияткерлік элитаның басым айқындамасынан туындайды. Қырғыз қоғамының зайырлы сипаты қысқарған сайын, бұл топтардың ықпалы сөзсіз төмендейтін болады. Екінші аспект, қоғамның ұлттық бағдарланған бөлігі ханафи исламын ұлттық бірегейліктің құрамдас бөлігіне айналдырды. Сонымен, үшінші аспект кейбір ортаның қалыпты исламды консервативті нұсқаға айналдыру әрекеттерін көрсетеді. Бұл жағдайда шарифат Заңның зайырлы моделіне қарсы.

Зайырлылар, қалыпты мұсылмандар мен консервативті исламшыл арасындағы қақтығыс әзірге жасырын. Бұл жағдай қырғыз секуляризмнің моделінен туындайды, ол өз кезегінде кеңеске дейінгі көшпелі дәстүрлер, кеңестік атеистік дәуір синтезінің және тәуелсіздіктен кейінгі ұлттық бірегейлікті іздеудің өнімі болып табылады. Зерттеушінің болжауынша, өзінің зайырлы және ұлттық бағдарланған моделін сақтаудың қиын жолында Кыргызстан мен оның халқын бірнеше тұзақтар күтуде. Оларға ұрпақтар арасындағы алшақтық (зайырлы дәстүрлердің кеңестік ұрпағымен бірге өлуі және жастар ортасында әртүрлі жамағаттардың ықпалының өсуі); діни тұрғыдан республиканың солтүстігі мен исламдандырылған ауылдық Оңтүстіктің арасындағы географиялық карама-қайшылық жатады; және

соңында, Оңтүстікте қырғыз және өзбек халқы арасындағы этно-діни қақтығыс үнемі өршіп тұрады. Діни-саяси жағдайға теріс әсер ететін барлық өзге де мәселелерге сыртқы ықпал, саяси тұрақсыздық, қоғамның қылмыстандыруы және экономикалық жағдайдың тұрақты нашарлауы жатады.

Clement Victoria. Religion and the Secular State in Turkmenistan. – Washington, D.C.: Johns Hopkins University, 2020. – 45 p.

Вашингтондағы Орталық Азия және Кавказ институтының жарияланымдар сериясындағы Қазақстан (2018), Өзбекстан (2018) және Қырғызстан (2020) туралы бұған дейінгі ұқсас басылымдар сияқты Виктория Клементтің «Түркменстандағы дін және зайырлы мемлекет» (АҚШ, Квантикодағы Теңіз корпусы университеті) атты жұмысы да осыған ұқсас сызба бойынша құрылған. Автор зерттеу тақырыбын жақсы біледі: 2018 жылы ол «Түрікменнің қалыптасуы: әдебиет, тіл және билік» кітабын шығарды. Жаңа зерттеуде автор республикадағы діннің жағдайына назар аударады.

Түрікмендердегі ислам (шамамен IX-X ғасырларда енгізілген) көшпенділер үшін әдеттегі формаларды қабылдады және бастапқыда ресми институтқа айналды. Бірақ мыңжылдықтар өткеннен кейін қазіргі заманғы Түркменстанда ислам ұлттық бірегейлік пен халықтық мәдениеттің элементі ретінде, бірақ өзіндік ерекшеліктерімен қарастырылады. Бұл ретте билік «түрікмен исламын» қолдайды. Бірақ сонымен бірге Түркменстан өз Конституциясында «зайырлы» мемлекет ретінде қарастырылады. Автор бұл қарама - қайшылықты ашуды мақсат етеді. Тәуелсіздік басталғаннан бері жаңа билік классикалық ислам институттарын белсенді түрде қолдап келді. Бұл кезеңді С. Ниязовтың – Түркменбашы билігінің бірінші кезеңімен (алтын ғасыр) байланыстырады. Жаңа мемлекеттің азаматтары кез-келген мәселелерді, соның ішінде діни, білім беру және саяси мәселелерді еркін талқылай алды.

Бірақ 1996-2003 жылдары республика дамудың жаңа кезеңіне өтті, ол кезде Ниязовтың режимі мемлекет пен дін арасындағы бағыныстылықты нығайту үшін екі міндет қойды – этностықты енгізу және мемлекеттік бақылау. Бұл процесс Рухнамаға табынушылықтың құрылуымен байланысты. Шетелдік діни миссиялар (Гүленнің атақты мектептері) жабылды. С. Ниязов сыртқы әсермен текетіресте 2002 жылы мұсылман әлемінде естімеген қадамға барды: Сауд Арабиясынан жіберілген Құранның партиясын ваххабизм мен салафизмді насихаттау сылтауымен өртеуге бұйрық берді.

2007 жылы оның ізбасары Г. Бердімұхамедов билікке келгеннен кейін біртіндеп С. Ниязовтың жеке басына табынуды азайту курсы басталды, ол биліктің исламға деген көзқарасын біршама жеңілдету бағытын қозғады. Түркіменстандағы мемлекеттік білім беру жүйесі дәстүрлі исламның, көшпелі діндердің, пұтқа табынушылық пен сопылықтың қалдықтарының керемет қоспасын болып табылатын исламның жергілікті формасын (қазақтар сияқты) белсенді түрде қолдай отырып, діндарлыққа қатысты қандай да бір көзқарастардан аулақ болады.

Геосаясат және қауіпсіздік мәселелері

Джураев Э., Мураталиева Н. Стратегия ЕС в Центральной Азии. К успешной реализации новой стратегии. – Алматы, Бишкек: ФФЭ, 2020. – 18 с.

Осы жұмыста авторлар (Bishkek Policy Group) жаңа Стратегияның екі ерекшелігіне басты назар аударады: а) Орталық Азияның бес елі арасындағы қарым-қатынастардағы алуан түрлі және серпінді процестерді кеңінен есепке алуға және б) аймақтағы қатысып отырған басқа да сыртқы серіктестер мен жобалардың барлығы мен маңыздылығын тануға. Осы екі факторды осы өңірде ЕО-ның 2007 жылғы Стратегиясын табысты іске асыру үшін елеулі кедергілер ретінде қарастыруға болады.

Қырғызстандағы жағдай қызығушылық тудырады және Орталық Азияның қалған төрт еліндегі жағдайдан өзгеше. Қырғызстанның саяси жүйесі - ашық, бәсекелі және плюралистік. Орталық Азия елдерінің әртүрлі мәселелер бойынша ұстанымдары айтарлықтай ерекшеленеді. ЕО-ның Орталық Азияға қатысты Стратегиясы осы айырмашылықтарға тиісті көңіл бөледі.

Пайда алушылардың ЕО-ның Орталық Азияға арналған жаңа стратегиясына қатынасын талдай отырып, мәселенің маңызды «екінші жағын» немесе «үшінші жағын» ескеру қажет. ЕО Стратегиясының тілімен айтқанда, бұл Орталық Азиядағы басқа сыртқы ойыншыларда «үшінші стратегиялардың» болуы. Осы үшінші стратегиялардың және ЕО-мен серіктестік қатынастардың және оның Стратегиясының арақатынасы ЕО мен ОА арасындағы ынтымақтастық мүмкіндіктерін нақты бағалау және болжау үшін өте маңызды екенін ескеру қажет.

Бішкекте жаңа Стратегияның енгізілгенін жариялай отырып, ЕО-ның Сыртқы істер және қауіпсіздік саясаты жөніндегі Жоғарғы өкілі Федерика Могерини ЕО-ның Орталық Азиядағы геосаяси ойынға қатысқысы келмейтінін атап өтті. Алайда, ЕО аймақтағы басқа державалардың геосаяси мүдделерін жоққа шығарып, оларға көз жұма алмайды. Авторлар үш «үшінші стратегияны» ең маңызды және өзекті деп санайды. Біріншісі – Қытайдың «Бір белдеу – бір жол» бастамасы. Екінші стратегия - Ресей бастаған Еуразиялық экономикалық одақ. Сонымен, алғашқы екеуіне қарағанда аз әсер ететін стратегия Америка Құрама Штаттары мен Орталық Азия мемлекеттері арасындағы диалог үшін С5+1 форматы болып табылады.

Жақында «Бір белдеу – бір жол» бастамасы және Қытайдың жаһандық саясаты халықаралық қауымдастық Пекиннің «қарыз дипломатиясы» туралы көбірек білетіндіктен, танымалдылығы пен сенімділігін жоғалта бастады. Тағы бір қуатты ойыншы - Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасты сақтауға тырысатын Америка Құрама Штаттары. С5+1 диалогының форматы (Орталық Азияның бес елі және

плюс Америка Құрама Штаттары) сыртқы істер министрлері деңгейіндегі кездесулер мен консультацияларға арналған платформа болып табылады. Дәстүрлі түрде Америка Құрама Штаттары көптеген мәселелер бойынша Еуропалық Одақтың ұстанымын ұстанады және басқа елдермен, соның ішінде Орталық Азия мемлекеттерімен ұқсас салаларда ынтымақтасады деп саналады. Егер АҚШ пен Орталық Азия елдерінің әріптестігі тығыз әрі серпінді болса, онда АҚШ пен ЕО түрлі салаларда Орталық Азияның дамуына жәрдемдесу бойынша бір-бірінің күш-жігерін қайталауы мүмкін.

ЕО-ның жаңа стратегиясы әлдеқайда түбегейлі; ол Америка Құрама Штаттары ынтымақтастыққа әлбетте дайын болатын аймақпен кең ынтымақтастықты қамтамасыз етеді. ЕО да, АҚШ та өзінің өңірлік саясатына Орталық Азияның барлық бес елін қосуға ұмтылатынын атап өткен жөн. ЕО мен АҚШ көзқарастарының ұқсастығы олардың аймақтағы қызметі құрылымдық тұрғыдан қалыптаспағандығында және берік институционалды негіздерсіз біртіндеп дамып келеді. Екі тарап та жыл сайынғы кездесулер, жобалар және консультациялар форматында әрекет етуге бейім. Жоғарыда аталған үш «үшінші стратегиядан» басқа, осы тақырыпқа Түркия, Жапония, Иран, Корея және Үндістан сияқты басқа да ойыншылардың қатысы бар. Олардың кейбіреулері ЕО-ның Орталық Азиядағы, әсіресе Жапониядағы әлеуетті серіктесі болуы мүмкін, өйткені ол ЕО үшін де қызығушылық тудыратын сұрақтарды қояды. Осылайша, Орталық Азиядағы және онымен халықаралық ынтымақтастық - бұл үш немесе төрт ойыншымен емес, кем дегенде он ойыншымен ойын.

Осы пікірлер мен дәлелдерге сүйене отырып, авторлар ЕО Стратегиясын сәтті жүзеге асыру үшін қажетті келесі әрекеттерді ұсынады:

Қырғызстанда ЕО демократияландыруды қолдауға, парламентшілікті нығайтуға және әйелдердің мүмкіндіктерін, оның ішінде олардың саясатқа қатысу мүмкіндіктерін кеңейтуге назар аударуы маңызды. Басқаша айтқанда, ЕО бұдан әрі «нормативтік күн тәртібі» деп аталатын нәрсені - ЕО

бекітетін және қорға алатын маңызды құндылықтарды қорғауы керек. Орталық Азияның барлық елдерінде ЕО экономикалық дамуға көмек көрсетуге және саудадағы бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етуге көбірек көңіл бөлуге тиіс. ЕО Орталық Азиядағы білім беру, мәдениет және зерттеу салаларындағы мүдделі тұлғалармен байланыстарды одан әрі кеңейте беруге тиіс.

Орталық Азияда жұмыс істей отырып, ЕО азаматтық қоғаммен ынтымақтастықты кеңейтуге және нығайтуға тиіс. Қырғызстанда да, басқа елдерде де ЕО сөз бостандығы мен бұқаралық ақпарат құралдарының еркіндігін біржақты қолдауы керек. ЕО қоршаған ортаны қорғауға және экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етуге назар аудара алады. ЕО да, оның Орталық Азиядағы әріптестері де Стратегияның іс-шараларын іске асыру кезінде неғұрлым тиімді коммуникацияны жолға қоюы тиіс. ЕО өзінің институттары мен принциптерін Орталық Азияға «экспорттағандай» әсер қалдырмауы керек. Орталық Азия елдерінің үкіметтері бастама көтеріп, ЕО-ға бірлескен күш-жігер мен ЕО жаңа стратегиясы шеңберінде жобаларды ұсына алар еді.

ЕО-ның ынтымақтастыққа инклюзивті көзқараспен қарауға мүдделі екендігін Декларацияда көптеген адамдар мақұлдаған мәлімдеме, ЕО-ның Орталық Азиядағы рөлі үлкен емес немесе саналы түрде шектеулі дегенді білдірмейді. Ақырында, ЕО аймаққа жіберілген өзінің делегациялары арқылы оның жобаларын жүзеге асыруда тікелей ынтымақтастық орнатуға, қажет болған жағдайда ЕО-ның үшінші тарап қызметкерлерін тартуға тырысуы керек.

Осылайша, авторлармен жұмыстың қорытынды бөлігінде ЕО үшін де (дәлірек айтқанда, жаңа стратегияны іске асыру тапсырылған ЕО өкілдері үшін), сондай-ақ оны жүзеге асырумен айналысатын ЕО-дан тыс мүдделі тараптар үшін, мысалы, даму мәселелері жөніндегі халықаралық ұйымдар, жергілікті және халықаралық үкіметтік емес мекемелер, мемлекеттер және олардың даму агенттіктері үшін бірқатар ұсынымдар тұжырымдалды.

Савин И.С. Россия и обеспечение безопасности в Центральной Азии (на примере эволюции экспертного мнения в Кыргызстане, Российской Федерации и Таджикистане в 2013-2019 гг.). Отв. ред.: Кадырбаев А.Ш. Институт востоковедения РАН. – Москва: ИВ РАН, 2019. – 240 стр.

Эксперименттік сипаттағы жұмыс саясаттану, саяси антропология және әлеуметтану әдістерін біріктіреді. Автор Ресейдегі және аймақтың екі еліндегі сараптамалық пікірдің даму эволюциясын сарапшылардан екі кезеңде: 2013 және 2019 жылдары алынған 60-тан астам сұхбат негізінде қадағалайды. 6 жыл аралықпен бірдей сұрақтар қойылған сарапшылардың арасында ғылыми, сараптамалық және мемлекеттік ұйымдардың қызметкерлері, қоғамдық қозғалыстардың, үкіметтік емес бастамалардың белсенділері, журналистер болды. Бұл олардан алынған сұхбаттарды әр түрлі елдердегі сараптамалық пікірлер мен кең саяси шешімдерді қалыптастыру процестерін терең талдаудың қайнар көзі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зайферт Арне К. Гражданское противодействие религиозному радикализму в Центральной Азии – с чего начинать? Отв. ред. В. А. Кузнецов; Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2020. – 69 с.

Бұл зерттеу Орталық Азиядағы экстремизм мен лаңкестікке алып келетін діни радикалданудың алдын алудың саяси зорлық-зомбылықсыз әдістерін ұсынудың өткір қажеттілігін көрсетеді. Жалпы, лаңкестікпен және саяси исламмен күресудің күштік әдістері лаңкестіктің ішкі және сыртқы көздерін жоюда ұзақ нәтиже бермейді. Оның терең себептері сақталып қана қоймайды, кейде олардың зиянды әсерін күшейтеді. Радикализмге қарсы іс-қимылдың зорлық-зомбылықсыз әдістерін әзірлеу тұрғысында діни саясат және мемлекеттің ислам топтарымен қарым-қатынасы мәселелері ерекше назар

аударуға лайық. Жұмыста алдын-алу әлеуметтік ресурстары, мұндай жұмыстың әдістері мен құралдары қарастырылады.

Центральная Евразия: Территория межкультурных коммуникаций: коллективная монография. Отв. ред. и сост. А.К. Аликберов. — М.: ИВ РАН, 2020. — 264 с.

РҒА Президиумының «Мәдени-күрделі қоғамдар: түсіну және басқару» іргелі зерттеулер (жет. акад. В.А. Тишков) бағдарламасының «Кавказдағы және Орталық Азиядағы мәдени-күрделі қоғамдар» жобасы аясында жазылған осы ұжымдық монография (жет. А.К. Аликберов) қалыптасып келе жатқан ғылыми пән — коммуникация тарихының кеңістігін кеңейтетін коммуникативтік зерттеулердің келешектік бағытын дамытады. Еуразиялық коммуникациялар тарихы үшін базалық санат Еуразиялық тұжырымдамаларда түсінілетіндей еуразиялық тарихи-мәдени кеңістік болып табылады, сондықтан Еуразиялық идеялар мен коммуникацияларды зерттеу үшін тоғыспалы тарихтың әдіснамалық қағидаттарын пайдалануға болады.

Авторлардың пікірінше, Орталық Еуразиядағы мәдениетаралық коммуникация проблемасын ең алдымен Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) сияқты қазіргі заманның маңызды геосаяси жобасының пайда болуымен және дамуымен және оның басқа геосаяси жобалармен (ҰҚШҰ, ШЫҰ, «Бір белдеу — бір жол» және т.б.) ұштасуымен байланысты интеграциялық үдерістер айтарлықтай өзектендіреді. Еуразия құрлығының солтүстік-шығыс бөлігінің географиялық шекарасында пайда болған мәдениеттердің селбесуін ұғынуға тырысқан зерттеушілер мен философтар үшін жүз жылға жуық уақыт бойы құрғақ қиял немесе зияткерлік сын-қатер болған Еуразия кеңістігі бүгінде әлеуметтік-экономикалық шындыққа айналды.

Зерттеуде айтылғандай, аймақ әр түрлі елдер мен одақтардың мүдделерінің қиылысатын жеріне, белсенді трансшекаралық сауда мен ынтымақтастық аймағына және

Ресей, Қытай, Үндістан, Жапония, Еуропалық Одақ және басқа елдерді өзара әрекеттесу мен алмасудың, ынтымақтастық пен бәсекелестіктің ортақ желісіне біріктіретін келешекті көлік хабына айналады. Бұл жаңа жағдай адами коммуникацияның көптеген актілерінен тоқылған Еуразиялық кеңістіктің орасан зор кенепінің жекелеген сегменттерінің өзара іс-қимылының тиімді модельдерін құру барысында туындайтын міндеттерді қайта айқындауды және сын-тегеуріндерді ұғынуды талап етеді.

Орталық Еуразияның жаһандық Батыс пен жаһандық Шығыс қатынастарындағы байланыстырушы рөлі «коннективтілік» тұжырымдамасында, Еуропа мен Азия арасындағы ерекше географиялық орналасуына байланысты осы аумақта қалыптасатын әртүрлі қоғамдардың, халықтардың, мәдениеттердің өзара байланысы мен өзара тәуелділігінде көрінеді. Орталық Еуразиядағы коннективтілік, ең алдымен, тарихи байланыстарды, оның ішінде сауда және көлік байланыстарын, соның ішінде Еуропалық Одақты белсенді дамып келе жатқан Шығыс елдерімен – Қытай және Үндістанмен байланыстыратын толассыз байланыстарды қалпына келтіруді білдіреді, мұнда Еуразиялық экономикалық одақтың және Орталық Еуразия елдерінің делдалдығысыз істеу мүмкін емес.

XX ғасырдың басында, Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін жарияланған Х. Дж. Маккиндердің Хартленда (Heartland) тұжырымдамасына сүйене отырып саясаттанушылар көбінесе Орталық Еуразияны «өзекті жер» деп атайды. «Тарихтың географиялық өсін» іздеуде Макиндер айналасында ішкі доға (Еуропа – Арабия – Үндіқытай, яғни бүкіл Оңтүстік-Шығыс Азия, бірақ Океаниясыз) және шеткі доға (Солтүстік және Оңтүстік Америка – Африка – Океания) орналасқан Еуразияның орталық бөлігіндегі «өзекті жерді» анықтады.

Еуразиялықтардың тұжырымдамасында (Г.В. Вернадский, Н.С. Трубецкий, П.Н. Савицкий, Н.Н. Алексеев және т. б.) Еуразия Еуропа мен Азияның түйіскен жері ғана емес, ерекше географиялық және тарихи-мәдени кеңістік ретінде түсініледі. Г.В. Вернадский бұл әлемді Еуропадан да, Азиядан да бөліп, шын мәнінде ол Ресей империясының территориясымен,

оның ықпал ету салаларымен және империяның түрлері болған жерлермен сәйкес келген Орталық Еуразияның кеңейтілген түсіндірмесін ұсынды. Неғұрлым егжей-тегжейлі сипаттамаларда бұл «славян және тұран» (немесе моңғол-түркі) халықтарының мәдени синтезінің аумағы, Батыс Еуразия мен Шығыс Еуразия арасында, басқаша айтқанда, батыс еуропа өркениеті (Рах Romana) мен «қытай әлемі» (Рах Sinica) арасында орналасқан Орта Құрлық.

Еуропа мен Азияның әлемдегі ең үлкен континенттің бөлігі ретіндегі, Шығыстың күн шығатын жер ретіндегі (дәл осы мағына «шекаралық» шығыс топонимдерінің этимологиясында жазылған: Хорасан, Хорезм, Анадолы және т.б.) және Батыстың күн бататын жер ретіндегі қарама-қайшылығы тарихи және мәдени тұрғыдан анықталған. Бұл сонымен бірге бөлу тұжырымдамаларының нәтижесі, іс жүзінде еуразия континенті физикалық-географиялық мағынада біртұтас болып табылады. Батыс ғылыми әдебиетінде, Еуразияның «өзекті жерінің» ерекше байланыстырушы рөлін атап көрсететін «Орталық Еуразия» анықтамасын 1969 жылы Д. Синор өзінің «Ішкі Азия: Тарих – Өркениет – Тілдер» атты еңбегінде алғашқылардың бірі болып ұсынды. М. Россоби, сыртқы контурлары өте жылжымалы және тұрақсыз болып табылатын «Ішкі Азия» терминінің кемшілігі, ол үшін «Сыртқы Азия» түріндегі түсінікті дихотомияның болмауы деген пікір білдірді.

Еуразиялық коммуникациялар тарихында Ішкі Азия тиісінше Орталық Азияның және Орталық Еуразияның шығыс бөлігі ретінде қарастырылады. Моңғолиядан басқа, оның құрамына Алтай, Бурятия және Тува сияқты іргелес аумақтар ғана емес, сонымен қатар Шығыс Түркістан (Шыңжаң), Қытай жаулап алып, Рах Sinica құрамына кірген Ішкі Моңғолия, Тибет және Маньчжурия кіреді. Әдетте Моңғолия мен Тибетті Жоғарғы Азия деп атайды, бірақ Тянь-Шань, Памир және тіпті Гималай да осы анықтамаға қосылуы мүмкін.

С.Сучек Ішкі Азияның шектерін тар мағынада Орталық Азияның посткеңестіктік бес елдерімен (тарихи Мавераннахрмен), сондай-ақ Моңғолия мен Шыңжаң өлкесі-

менанықтайды, ал кең мағынада оларға Татарстан, Башқұртстан, Қалмақия, Таулы Алтай, Тува, Бурятия және Якутия, сондай-ақ Ішкі Моңғолия (Қытай) сияқты Ресей Федерациясының субъектілерін қосады. Орал, Қалмақияға дейінгі Еділ аймағын, сондай-ақ бүкіл Кавказды қамтитын Орталық Еуразияның батыс бөлігі Қырым хандығының тарихымен байланысты Қырымға, ал солтүстік – шығысын, ол жерде өз уақытында Сібір Батыс Еуропа мен Қытай өркениеттері қалыптасқан жерге Батыс Сібірге дейін жеткізуге болады, ол кем дегенде өте орынды болады.

Кеңестік тарихнамада Қазақстан дәстүрлі түрде Орта Азиядан бөлінді. Тақырыптың жаңа әзірлемелерінде зерттеушілер Үлкен Орталық Азия (ОА + Ауғанстан және Моңғолия) мен құрамына барлық посткеңестік республикалар кіретін Үлкен Орталық Еуразияны ажыратады. Осы ұжымдық зерттеу аясында Орталық Еуразия Ішкі Азиямен толығымен сәйкес келмейді, өйткені Моңғолияның өзінде, Тибетте және одан да көп Цинхай мен Маньчжурияда тұратын халық оны негізгі Еуразиялық мәдениеттермен араластырғаннан гөрі өз мәдениетінің түпнұсқалығын сақтайды (мұнда бүкіл әлемге ортақ батыстандыру процестері ескерілмейді).

Бұл аймақтың құрамында біз, тарихи және мәдени тұрғыдан Түркістанның ажырамас бөлігі болған Шыңжанды, Орталық Азияға жақын халықтар тұратын Солтүстік Ауғанстанды, иранның әзірбайжандары тұратын Иранның солтүстік облыстарын, бұрын армян халқы өмір сүрген Түркияның бөлігін көреміз. Бұл бөлу толығымен саяси емес, халықтардың тарихи және мәдени қауымдастығына, тарихи жады мен тарихи байланыстарға негізделген тарихи-мәдени.

Қалай болғанда да, авторлар Еуразиялық коммуникациялар тарихы шеңберіндегі мәдени-күрделі қоғамдардың ауқымды проблематикасын зерттеу үшін Орталық Еуразия континенттегі аса маңызды өңірлердің бірі болып табылады деп тұжырымдайды.

Тарих және деректану

Аникеева Т.А., Зайцев И.В. Тюркские, арабские и персидские рукописи, литографии и книги Лазаревского института восточных языков в собрании Научной библиотеки МГИМО (У) МИД РФ. – Москва: Наука, 2020. – 263 с.

Бұл каталогта РФ ИИМ ММХҚИ (У) ғылыми кітапханасының жинағында Лазарев шығыс тілдері институтының түркі, араб және парсы қолжазбалары, литографтары мен ескі баспа кітаптары топтамасының толық сипаттамасы бар. Бұл 200-ден астам көне қолжазбалар (олардың бір бөлігі Орта Азияда, Түркияда, Иранда, Сирияда қайта жазылған), бұрын жүйелі түрде сипатталмаған және зерттелмеген 100-ден астам литография және 200 ескі баспа кітаптары (оның ішінде түріктің алғашқы басушысы Ибраһим Мютеррикидің баспаханасынан шыққан кітаптар, Бурнашевтің Қазандық Азиялық баспаханасының татар тіліндегі басылымдары). Каталог қолжазбаларды қайта жазушылардың, литография баспагерлерінің есімдерінің, басылған және баспаханалардың атауларының, қолжазбалардың қайтадан жазылу орындарының, литография басылымдарының, кітаптардың, сондай-ақ басқа да атаулар мен шығармалардың атауларының көрсеткіштерімен жабдықталған.